

Древнерусские памятники вблизи хутора Зеленый Гай Сумской области

Резюме

В работе изложены материалы исследований на комплексе памятников средневекового времени в окрестностях г. Сумы (роменская культура, эпоха Киевской Руси). Археологические работы на двух городищах, поселении, курганном и грунтовом могильниках позволяют говорить о том, что особенно интенсивная жизнь в данном месте наблюдалась в конце X — начале и середине XII в. Вероятно, это было связано с его расположением на транзитном торговом пути из Булгара в Киев.

¹ Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104. — С. 255—256; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII—первая половина IX в.) // Там же. — 1969. — № 152. — С. 67—68.

² Макаренко М. О. Короткий звіт за археологічні досліді в Сумській окрузі за рік 1929 // НА ІА АН УРСР. — 1930. — ф. ВУАК. — № 309/11; Магура С. О. Археологічні досліді на Сумщині року 1929 // ХАМ. — К., 1930. — Ч. 1. — С. 33—35.

³ Макаренко М. Вказ. праця. — С. 3.

⁴ Куза А. В. Большое городище у с. Горналь // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 36—39.

⁵ Шинаков Е. А. Население верхнего течения реки Псел в XI—XII вв. (по материалам Гочевского археологического комплекса) // Вестн. МГУ. — История, 1982. № 2. — С. 93—97.

⁶ Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев // МИА. — 1969. — № 169. — С. 189—196.

П. М. ПОКАС

До антропології середньовічного населення басейну р. Псел

Антропологічний матеріал є одним з основних у вивченні етногенетичних та палеодемографічних питань: чи змінювався склад населення, чи відбувалася метисація зі зміною елементів поховального обряду або матеріальної культури; які особливості фізичного типу населення досліджуваної епохи і території, смертність і т. д.

Всі ці питання враховувались при вивченні антропологічних матеріалів з території басейну р. Псел (могильник поблизу хутора Зелений Гай).

Краніологічний матеріал зібраний з 28 поховань, з яких 13 — з курганного могильника XI—XII ст. і 15 — з грунтового могильника XII—XIII ст. При вивченні кісткових решток з поховань з трупопокладенням певну увагу привертає демографічний аналіз. Дитяча смертність складає 10,7% (3 з 27 поховань). За цим показником група із Зеленого Гаю значно відрізняється від близьких за часом груп населення сусідніх територій. Так, смертність дітей, за матеріалами синхронного слов'янського могильника Бранешти (Молдавія) — 23,4%¹, могильника Сарай Бату (Поволжя, кінець XIV—початок XV ст.), — 20,9%². Очевидно, така низька дитяча смертність не характерна для епохи середньовіччя і може пояснюватися малою вибіркою досліджуваних матеріалів. Відзначимо також досить низький процент смертності населення в молодому віці (27%). Аналогічний показник серій X—XII ст. зі слов'янських могильників Чернігова³ і Бранешти значно вищий⁴. Він відповідно рівний 51,8 і 50,9%.

Середня тривалість життя дорослого населення становила 38,7 роки, причому у жінок — 35,9 роки (14 випадків), чоловіків — 42,3 роки (11 випадків).

Менша тривалість життя жінок, очевидно, пояснюється значною їх смертністю в репродуктивному періоді. Не слід також виключати вплив на показник тривалості життя чоловіків і такого фактора, як

Таблиця 1. Порівняння довжини скелетів, похованих у ґрунтовому та курганних могильниках

Автор методики	Могильники							
	Ґрунтовий				Курганний			
	чоловік		жінка		чоловік		жінка	
	п*	М**	п	М	п	М	п	М
Л. Манувріє	4	164,4	6	156,6	4	167,8	4	158,2
М. Троттер і Г. Глезер	4	167,2	6	157,9	4	171,7	4	160,4
Г. Ф. Дебен	2	164,1	4	154,9	4	169,4	3	161,8 (см)

п* — кількість скелетів.

М** — середня довжина тіла.

військові зіткнення і поховання не всіх померлих чоловіків даної групи населення на некрополі поблизу хутора Зелений Гай. На близькі показники тривалості життя дорослого населення епохи, що вивчається, вказував В. П. Алексеев⁵. Слід також відзначити, що тривалість життя у населення, яке залишило курганний могильник (33,6 роки), значно нижча порівняно з аналогічними даними з ґрунтового могильника (відповідно 42,7 роки). Але нечисленність наших серій та епохальна їх близькість утруднювали достовірне пояснення цього факту.

У десяти випадках вдалося встановити довжину тіла похованих⁶.

Розрахунки, зроблені за формулами трьох авторів, наведені в табл. 1.

Довжина тіла похованих в курганах чоловіків і жінок дещо більша порівняно з населенням, яке ховало померлих у ґрунтових ямах.

При фіксуванні патології зубощелепної системи виявилось, що її процент (73,8%) значно завищений порівняно з іншими групами середньовічного населення⁷. Крім цього відзначено сліди травм кісток (поховання 1) і черепа (поховання 3, 10; курган 12, поховання 1).

Виміри черепів проводилися за загальноприйнятою в радянській антропології методикою⁸. Вдалося виміряти дев'ять чоловічих і вісім жіночих черепів.

Об'єднана чоловіча серія з поховань ґрунтового і курганного могильників характеризується доліхокранією з великим поздовжнім висотним і малим поперечним діаметрами мозкової коробки. Лоб середньоширокий, помірно похилий. Обличчя мезогнатне, добре профільоване в горизонтальній площині. За абсолютними величинами воно відносно низьке, середньошироке, за показником відноситься до категорії мезен. Іклові ямки неглибокі. Перенісся невисоке. Орбіти на межі середньовисоких і низьких, середньоширокі, за показником мезоконхні. Ніс виступаючий середньоширокий і середньовисокий за абсолютними розмірами і показником (табл. 2).

Серія жіночих черепів за всіма основними краніологічними ознаками та їх категоріями близька до чоловічої, про що свідчить близькість величин коефіцієнтів статевого диморфізму до світових стандартів⁹ (табл. 2).

Загалом статистичний аналіз серії вказує на однорідність її. Це підтверджує близькість або заниженість величин квадратичних відхилень відносно світових стандартів¹⁰. За комплексом краніологічних ознак досліджувана група відноситься до великої європейської раси, її середньоєвропейського варіанту.

Порівняльний аналіз груп черепів з підкурганних поховань та ґрунтового могильника свідчить про їх типологічну спільність. Все ж відзначаємо, що раніші за часом черепи з курганів характеризуються дещо більшим поздовжнім діаметром, більш вузьким і похилим лобом та більш розвинутим м'язовим рельєфом для чоловіків, вужчим обличчям та носом і дещо меншими кутами горизонтального профілю обличчя. Але зважаючи на малочисельність порівнювальних груп, спіль-

Таблиця 2. Середні розміри та статистичні дані черепів з давньоруських могиль

Ознака	Чоловіки					
	Курганний могильник		Грунтовий могильник		Об'єднана серія	
	п**	М***	п	М	п	М
1. Поздовжній діаметр	4	192,0	4	188,5	8	190,3
8. Поперечний діаметр	3	136,7	6	137,0	9	136,9
17. Висотний діаметр	1	143,0	4	138,0	5	139,0
9. Найменша ширина лоба	4	96,0	4	96,8	8	97,4
32. Кут лоба від назіона	3	81,3	4	84,5	7	83,1
Надперенісся (1—6)	4	3,75	4	3,25	8	3,50
45. Промір вилиць	1	136,0	3	132,8	4	133,6
48. Верхня висота обличчя	3	67,3	4	67,8	4	67,6
54. Ширина носа	2	24,5	4	26,6	6	25,9
55. Висота носа	3	52,0	4	52,5	7	52,3
52. Висота орбіти	3	33,7	4	32,4	7	32,9
51. Ширина орбіти від м.-ф.	3	43,7	4	42,3	7	42,9
51a. Ширина орбіти від дакріон	1	40,5	4	39,6	5	39,8
SC. Симотична ширина	3	10,9	4	12,5	7	11,5
SS. Симотична висота	3	5,43	4	5,63	7	5,54
DC. Дакріальна ширина	1	20,0	4	23,3	5	22,6
DS. Дакріальна висота	1	12,2	4	12,2	5	12,2
72. Загальний кут обличчя	2	83,5	4	85,5	6	84,8
75(1) Кут виступання носа	2	31,0	3	25,7	5	27,8
77. Назомалярний кут	2	134,5	4	139,5	6	137,8
М. Зигмаксиллярний кут	2	126,0	4	130,3	6	128,8
Глибина іклової ямки	3	3,67	5	4,00	8	3,88
Нижній край грушоподібного отвору (% антропічних форм)	4	100	5	100	9	100
8 : 1 Черенний показчик	3	71,6	4	73,2	7	72,5
48 : 45. Верхньолицьовий показчик	—	—	3	52,0	3	52,0
54 : 55. Носовий показчик	2	48,1	4	50,7	6	49,8
52 : 51. Орбітний показчик	3	77,0	4	76,7	7	76,8

*S — середнє квадратичне відхилення ознак.

**п — кількість досліджених ознак.

***М — середня величина цих ознак.

ність археологічної культури та територіальну і епохальну близькість (могильники віддалені один від іншого на 500 м та датуються відповідно XI—XII і XII—XIII ст.), ці незначні відмінності, мабуть, слід розглядати як результат групової зміни ознак на черепах населення басейну р. Псел.

Слід також відзначити вплив процесу брахікефалізації та грацілізації на території Східної Європи в останнє тисячоліття¹¹.

Зіставлення досліджених груп за комплексом ознак з допомогою критерія X^2 показало, що ці відмінності носять суто випадковий характер (міра співпадання P відповідає 0,97 для чоловіків і 0,85 для жіночих груп).

При порівнянні наших краніологічних матеріалів з синхронною палеоантропологічною серією «сіверян» (курганні могильники з території Сумської та Курської обл.)¹² виявилася їх повна типологічна спільність за такими основними краніологічними ознаками, як поздовжній і поперечний діаметри, орбітний показчик, кути вертикального та горизонтального профілю обличчя, що підтверджується статистично (міра співпадання P відповідає 0,99).

Дещо підвищена низько- та широколицість, більша висота черепної коробки і носа черепів із Зеленого Гаю, на нашу думку, пояснюється нечисленністю серії (табл. 3). Очевидно, при спільності матеріальної культури і антропологічного типу населення, яке залишило могильник поблизу хутора Зелений Гай, з синхронним населенням території лівобережної частини Середнього Подніпров'я вони являли собою єдиний спільний етнічний масив.

ників поблизу хутора Зелений Гай

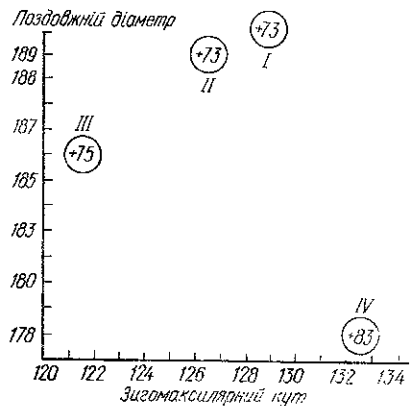
№	Жінки						Коефіцієнт статевого диморфізму
	Курганий могильник		Грунтовий могильник		Об'єднана серія		
	п	М	п	М	п	М	
4,652	2	180,5	5	174,2	7	176,0	1,081
2,714	2	128,0	5	135,2	7	133,1	1,028
3,742	1	132,0	5	128,0	6	128,7	1,080
3,336	3	92,7	5	93,6	8	93,3	1,044
3,485	1	85,0	5	83,6	6	83,8	—
—	3	1,33	5	1,40	8	1,38	—
3,638	—	—	5	123,7	5	123,7	1,080
2,637	2	63,0	5	61,7	7	62,1	1,088
2,246	2	24,0	5	24,4	7	24,3	1,066
1,799	2	49,7	5	47,5	7	48,1	1,087
2,406	2	33,0	5	31,6	7	32,0	1,028
1,376	3	39,7	5	38,9	8	39,2	1,094
0,671	2	36,8	5	36,2	7	36,4	1,093
2,475	2	9,05	5	10,3	7	9,97	1,184
0,961	2	3,90	5	3,96	7	3,94	1,406
2,810	1	25,5	5	22,4	6	22,9	0,989
1,560	1	12,5	5	11,2	6	11,4	1,071
2,787	1	83,0	5	83,4	6	83,3	—
4,868	—	—	5	30,0	5	30,0	—
3,971	2	136,5	5	142,3	7	140,6	—
2,858	2	124,0	5	128,4	7	127,1	—
—	2	3,50	5	4,90	7	4,50	0,864
—	2	100	4	100	6	100	—
3,537	2	70,9	5	77,6	7	75,7	—
4,600	—	—	5	49,9	5	49,9	—
4,210	2	47,8	5	51,3	7	50,4	—
4,472	2	82,5	5	81,2	7	81,6	—

Порівняльний аналіз чоловічої серії черепів із Зеленого Гаю з синхронною серією із Зливківського могильника (степова смуга Лівобережжя)¹³ вказує на їх відмінності за основними діаметрами мозкового черепа та обличчя, кутами його вертикального і горизонтального профілів (див. табл. 3). Тут наявна відмінність антропологічних типів. Міра співпадання за критерієм X^2 невисока (P відповідає 0,24).

Зіставлення середніх величин краніологічних ознак груп черепів із Зеленого Гаю та Салтівського могильника¹⁴ не дає певних аргументів на користь типологічної їх схожості.

Черепи із Салтова більш коротколові, високолиці, обличчя їх різкіше профільоване в горизонтальній площині.

Результати порівнянь розглянутих груп за довжиною черепа та зигомаксималярним кутом, що характеризує горизонтальний профіль обличчя, подано і на графіку, де відстань між серією із Зеленого Гаю, з одного боку, і серією «сіверян» — з дру-

Зіставлення краніологічних серій Лівобережжя за довжиною черепа та горизонтальним профілем обличчя: I — могильник біля хутора Зелений Гай; II — могильники Сумської і Курської областей; III — Салтівський могильник; IV — Зливківський могильник.

Таблиця 3. Середні розміри чоловічих черепів з давньоруських могильників Лівобережжя Дніпра та порівняльні дані

Час	XI—XIII ст.		X—XII ст.		VII—XII ст.		VIII—IX ст.	
Місце знаходження	хут. Зелений Гай		могильники Курської і Сумської областей		Зливки		Верхній Салтов	
Автор	П. М. Покас, 1984		Т. І. Алексеева, 1973 В. Д. Дяченко, 1984		К. Н. Наджимов, 1953		В. П. Алексеев, 1962	
О з н а к и								
1. Поздовжній діаметр	8	190,3	45	189,4	9	177,8	51	185,2
8. Поперечний діаметр	9	136,9	44	136,8	8	147,8	50	138,8
17. Висотний діаметр від базіона	5	139,0	34	136,4	9	136,0	23	135,8
45. Промір вилиць	4	133,6	27	130,4	8	137,3	20	131,3
48. Верхня висота обличчя	7	67,6	30	69,1	9	72,1	36	73,1
54. Ширина носа	6	25,9	30	25,6	8	27,0	33	25,5
55. Висота носа	7	52,5	30	50,0	9	53,3	35	53,4
52. Висота орбіти	7	32,9	31	32,2	9	32,5	32	32,8
51. Ширина орбіти від максиллярю	7	42,9	28	41,8	9	43,5	34	43,3
72. Загальний кут обличчя	6	84,8	27	84,4	8	88,0	16	85,0
75(1). Кут виступання носа	5	27,8	19	27,8	7	24,9	22	31,6
77. Назомальярний кут	6	137,8	23	137,9	8	140,0	22	136,9
М. Зигомаксиллярний кут	6	128,8	22	126,3	9	132,8	18	121,4
8 : 1. Черепний покажчик	7	72,5	42	72,7	9	83,0	47	75,3
48 : 45. Верхньоблицьовий покажчик	3	52,0	23	52,8	8	52,8	26	55,5
54 : 55. Носовий покажчик	6	49,8	29	51,1	8	51,0	31	47,7
52 : 51. Орбітний покажчик	7	76,8	27	77,0	9	74,7	34	76,1

гого, майже відсутня, а між цими серіями і групами черепів із Салтівського і, особливо, Зливінського могильників досить значна (рисунк).

Таким чином, результати порівняльного аналізу краніологічної серії із Зеленого Гаю свідчать про її типовість за основними показниками для місцевого населення давньоруського часу.

п. м. ПОКАС

К антропологии средневекового населения бассейна р. Псел

Резюме

Работа посвящена антропологической характеристике населения Попселья X—XIII вв. Определена преэтническая антропологическая типология населения данного региона независимо от смены погребального обряда от подкурганного погребения до бескурганного могильника. Палеодемографические данные свидетельствуют о средней для рассматриваемой эпохи продолжительности жизни взрослого населения бассейна р. Псел. Впервые для данного региона по длинным костям определена длина тела погребенных, колеблющаяся от 164 до 169 см для мужчин и от 154 до 162 см для женщин.

¹ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 94.

² Яблонский Л. Т. К палеодемографии населения средневекового города Сарая Бату (Селитренное городище) // СЭ. — 1980. — № 1. — С. 142—147.

³ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. — М., 1973. — С. 121.

⁴ Великанова М. С. Указ. соч. — С. 93.

⁵ Алексеев В. П. Палеодемография СССР // СА. — 1972. — № 1. — С. 16—17.

⁶ Алексеев В. П. Остеометрия: Методика антропол. исслед. — М., 1966. — С. 223—243.

⁷ Ушаков Ю. Н. Динамика и структура зубочелюстной палеопатологии человека // ДАН УССР. Сер. Б. — 1976. — С. 377—378.

⁸ Алексеев В. П., Дебиз Г. Ф. Краниометрия: Методика антропол. исслед. — М., 1964. — 127 с.

⁹ Там же. — С. 124—125.

¹⁰ Там же. — С. 123—127.

¹¹ Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. — М., 1969. — С. 3—190.

¹² Дяченко В. Д., Покас П. М., Сухобоков О. В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Кашенное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 4—26; Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. — М., 1973. — 277 с.

¹³ Наджимов К. Н. О черепах Зливкинского могильника // КСИЭ АН СССР. — 1955. — Вып. 24. — С. 44—46.

¹⁴ Алексеев В. П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. — К., 1962. — Вип. 2. — С. 48—87.